

Anton van Hooff Tirannenmoord

VAN CAESAR TOT HITLER

Zo steeds met tirannen

‘Zo steeds met tirannen’ (*sic semper tyrannis*), kort voor: ‘Zo moge het tirannen steeds vergaan’, zou Brutus Caesar hebben toegevoegd toen hij zich met andere samenzweerders op de dictator stortte. John Wilkes Booth, de moordenaar van Abraham Lincoln, herhaalde de woorden bij het doodschieten van de president, die hij als een tiran beschouwde. De mannen achter de moordaanslag van 20 juli 1944 op Hitler hadden tevoren gediscussieerd over de vraag of het moreel geoorloofd was *Tyrannenmord* te plegen, een begrip dat de oudheid had geschapen.

Nu zullen weinigen in twijfel trekken dat de Führer alle kenmerken van een tiran vertoonde. Zijn gewelddadige dood had achteraf zeker als tirannenmoord gegolden. Het doden van Lincoln was echter een van de talloze politieke moorden. Een gekozen staatshoofd met een wettelijk beperkte ambtsperiode, die verantwoording moet afleggen aan een volksvertegenwoordiging, heeft weinig kans zich als despoot te ontpoppen, tenzij hij zich door grondwetswijziging, liefst doorgedrukt door een gemanipuleerd referendum, onbeperkte macht toekent.

Tussen politieke moord en tirannicide vormt het doden van koningen en andere vorsten een tussencategorie. Hun regeringsperiode is immers alleen door de limiet van de dood bepaald, en door erfopvolging berust hun mandaat niet op de wil van het volk. Hun gewelddadige dood, zoals die van Lodewijk XVI, is vaak als tirannenmoord gerechtvaardigd.

Het zoeken naar de ‘zuivere’ tirannenmoord vereist een tocht door de geschiedenis. Begonnen wordt met de dood van Caesar, die door

heel de westerse geschiedenis heen een ijkpunt is geweest: was Brutus een held of een verrader? De aanslag op de ‘dictator voor altijd’ was voor de samenzweerder een daad van goed burgerschap, sinds de Atheners Harmodius en Aristogiton eeuwen eerder een tirannenzoon hadden gedood. Van Caesar maken we daarom een flinke stap terug in de geschiedenis. We zullen zien dat de Atheense democratie, met bijvoorbeeld het schervengericht, begrepen moet worden als een systeem dat tirannie onmogelijk moest maken. In het Atheense politieke discours werden vroegere alleenheersers tot verderfelijke tirannen gemaakt.

Het onderwijs in de welsprekendheid hamerde er tirannenhaat in bij de politieke elite, waartoe Brutus behoorde. De heel gezochte retorische oefeningen die leden van de antieke bovenlaag moesten maken, gingen steeds uit van de vaststaande overtuiging dat tirannendoding lofwaardig is.

Na Caesar werden samenzweringen en geslaagde moordaanslagen op keizers gebillijkt als tirannicide. Het christendom bracht hier een radicale omslag. Moest de gelovige niet steeds gehoorzaam zijn aan een door God aangestelde heerser? Als hij een boosaardig persoon was, moest zijn schrikbewind worden verdragen als een beproeving Gods. Naast de Heilige Schrift werd in de middeleeuwse literatuur teruggerepen op de klassieke oudheid. Brutus werd nu de verrader bij uitstek, die Dante naast Judas in de muil van de duivel plaatste.

Een nieuwe ommekeer brachten het humanisme en de reformatie. Klassiek geschoolde calvinisten keurden het afzetten en zelfs doden van de goddeloze vorst goed. Roomse ‘monarchenbestrijders’ (*monarchomachi*) gaven hun zegen aan het doden van de ketterse vorst. In het zesde couplet van het Wilhelmus verklaart Willem van Oranje dat ‘de tirannie verdrijven’ zijn doel was. Historische ironie: zijn dood door Balthasar Gerards werd in het roomse kamp verheerlijkt als tirannendoding.

Naarmate de macht van vorsten aan banden werd gelegd door parlementen en constituties, nam hun kans om feitelijk tiran te worden af. De moorden op hen, in het bijzonder door anarchisten, waren bedoeld om de heersende klasse angst aan te jagen, maar bijvoorbeeld

de moord op keizerin Elisabeth, ‘Sisi’, produceerde alleen een schok bij een breed publiek en zorgde niet voor een verandering van het politieke bestel.

Pas de twintigste eeuw bracht weer echte tirannen voort: Mussolini, Stalin, Franco en Hitler. Aan hen en vooral aan de aanslagen op hun leven is het laatste hoofdstuk van dit boek gewijd. Uitgaande van Caesar maken we, na een stap terug in de Griekse geschiedenis, een doorloop door de eeuwen heen. Vrij uitgebreide beschrijvingen van concrete gevallen worden afgewisseld door beschouwingen van tijdgenoten en van de auteur. Dit boek volgt een grove chronologie – afgezien van de terugblik van tirannen vóór Caesar. De tijdslijn wordt echter soms doorbroken voor een thema, zoals het cesarisme.

Bewust is dit boek eurocentrisch. In het westen is de dood van Caesar en de interpretatie van Brutus de rode draad. Uit te weiden over bijvoorbeeld Japan vereist het plaatsen van politieke moorden in een heel andere context dan tirannenmoord.

Ten slotte nog enkele opmerkingen over de aankleding van dit boek. Voetnoten aangeduid met asteriskken bevatten uitweidingen. De cijfers in superscript geven de eindnoten aan, met vooral verwijzingen naar plaatsen van citaten en boektitels. Als voor de eerste keer naar een antieke auteur wordt verwezen, wordt in de eindnoot een Nederlandse vertaling genoemd als er een beschikbaar is – tegenwoordig meestal wel. De bibliografie is select gehouden, met een bewuste voorkeur voor Nederlandstalige werken.

Een voor mij pijnlijke concessie: de Griekse namen van de bekendste personen worden doorgaans in de Latijnse versie gegeven, met als rechtvaardiging dat de beschouwingen uit middeleeuwen en Nieuwe Tijd meest in het Latijn zijn. In het register zijn achter verlatijnste namen de Griekse originele toegevoegd.

You too, kid?

‘Ook jij, kind’ (*kai su, teknon*)? Deze, zijn laatste verzuchting, slaakte Caesar toen hij Brutus opmerkte in de groep senatoren die zich op 15 maart, de iden in de Romeinse kalender, van het jaar -44* op hem stortte. In een vertaling moet eigenlijk Engels of nog beter Frans worden gebruikt, want Caesar greep terug op de cultuurtaal van de oudheid, het Grieks. ‘Ook gij, Brutus’ zeggen de Latijnse parafrases: ‘*Et tu, Brute?*’ en ‘*Tu quoque, Brute?*’, maar dat zei Caesar op dit ‘moment suprême’ dus niet. Ook bij een andere kritieke gebeurtenis, het oversteken van de Rubico** in januari -49, citeerde hij een spreuk uit de Griekse literatuur, in dit geval uit het burgerlijk blijspel: ‘Laat de dobbelsteen geworpen worden.’***

Welk stukje Griekse literatuur Caesar bij het *kai su, teknon* in het hoofd had, is niet te achterhalen. In enkele Griekse tragedies wordt

* Ik geef de voorkeur aan deze simpele cijfermatige en seculiere aanduiding boven ‘v. en n.Chr.’ dat eigenlijk staat voor ‘voor/na het begin van de christelijke jaartelling’. Rekenen met - en zo nodig + maakt een einde aan het misverstand van een jaar nul; na -1 komt +1. Dit systeem rekent ook makkelijker: Augustus had de alleenheerschappij van -27 tot zijn dood in +14, dus 41 jaar.

** ‘Rubicon’ is een verwerpelijk anglicisme, net als ‘centurion’.

*** Met andere woorden: het grote waagstuk begint, dus niet ‘de beslissing is gevallen’, zoals meestal gedacht wordt. Caesar was er zich terdege van bewust dat hij met de overschrijding van het riviertje, dat zijn ambtsgebied in de Po-vlakte scheidde van het kernland Italia, een burgeroorlog ontketende waarvan de uitslag ongewis was.

wel gezegd: ‘Ook jij, kind...’² Maar misschien schoot hem een flard uit een verloren blijspel te binnen; dat genre leverde immers veel spreken op zoals die van het werpen van de dobbelsteen. Of viel hij op dit dramatische moment spontaan op het Grieks terug? Belangrijker is de vraag wat Caesar wilde zeggen. Een kind was Brutus (geboren in -82) met zijn 38 jaar bepaald niet. Drukte hij dan minachting uit voor het onwaardige verraad door de man die nog niet lang geleden had geprofiteerd van zijn clementie? Dan was de zin: ‘Ook jij, melkmuil?’ Een andere speculatie is dat Brutus een onecht kind van Caesar was. Dan zou hij verwekt zijn toen Caesar pas 15 was en inderdaad een verhouding met Brutus’ moeder Servilia had.* Al met al lijkt de verklaring dat Caesar zich door zijn beschermeling verraden voelde het meest plausibel.

Brutus had ook met zijn geweten geworsteld voordat hij zich aansloot bij de senatoren die geloofden dat het doden van de tiran het herstel van de republikeinse vrijheid betekende – het vervolg van de geschiedenis zou leren dat zij zich ernstig verrekenen. Met de liquidatie van Caesar, van wie immers alle macht uitging, leek alles te worden opgelost. Plannen voor regelingen na Caesars dood hadden de samenzweerders niet gemaakt. Zulke naïviteit leggen tirannendoders vaker aan de dag

Kwam, zag, overwon

Vijf jaar tevoren, januari -49, was hij de Rubico overgestoken en begon hij zijn onstuitbare mars op Rome. Zijn rivaal Pompeius, de generalissimus die na Sulla tientallen jaren gold als de grote machthebber, had gepocht dat hij legioenen uit de Italische bodem zou stampen, maar hij wist ternauwernood het vege lijf te redden door ijlings vanuit Brindisi naar Griekenland over te steken. Nog in -49 was Caesar eerst naar Spanje getrokken om de Pompeianen daar onschadelijk te maken.

* Caesar was er al vroeg bij. In Brutus’ geboortjaar was hij al verloofd; na het verbreken van de verloving trouwde hij het volgend jaar met Cornelia (ca. -97 – ca. -69) moeder van Caesars enig (wettige) kind, dochter Iulia.

Het volgend jaar was hij de Adriatische Zee overgestoken en had in een hachelijke veldtocht Pompeius bij Pharsalus in Zuid-Thessalië verslagen. Die vluchtte naar Egypte, waar hij arglistig door hovelingen van koning Ptolemaeus XIII werd vermoord. Toen Caesar in Alexandrië arriveerde, boden ze hem Pompeius' afgeslagen hoofd aan, maar Caesar wees het 'geschenk' af, onder tranen, werd gezegd. Te vermoeden is dat het krokodillentranen waren, want hij was verlost van de netelige kwestie wat te doen met een verslagen rivaal.

In Alexandrië raakte Caesar verwickeld in een troonstrijd tussen Ptolemaeus XIII en diens oudere zus en echtgenote Cleopatra.* Caesar koos voor Cleopatra, die trouwde met een andere jongere broer, Ptolemaeus XIV, maar ze ging, wel uit politieke berekening, een relatie aan met Caesar. Die resulteerde in een Caesartje, Kaisarion. Deze werd als driejarige, in -44, officieel medeheerser met zijn moeder. Hij was al de vijftiende Ptolemaeus, maar wel de laatste vorst van die naam.

Op de terugweg naar Rome versloeg Caesar in het voorbijgaan, in -47, een weerbarstige vorst in Klein-Azië, een succes dat hij afdeed met *veni, vidi, vici* (kwam, zag, won). In -46 maakte hij een einde aan het verzet van de republikeinse voorman Cato de Jongere in Noord-Afrika. Deze ensceneerde zijn dood zo dat hij een diepe indruk op tijdgenoten en het nageslacht maakte. Toen Utica, de stad 30 kilometer ten noorden van Tunis waar hij een laatste toevlucht had gevonden, op het punt stond door Caesars troepen ingenomen te worden, las hij eerst Plato's *Phaedo*, een dialoog over de onsterfelijkheid van de ziel. Daarna doorstak hij zich met zijn zwaard, maar de wond werd door toeschietende dienaren dichtgenaaid. Toen hij een gelegenheid zag, scheurde hij de wond open en kwam zo aan het gewenste einde (afb. 1). De scène viel zeer in de smaak bij barokke kunstschilders (kleurill. 1). In de oudheid was hij haast meer dan Brutus de icoon van republikeinse vrijheidszin.

* Zulke huwelijken tussen broer en zus waren in het koningshuis van de Ptolemeeën gewoon om de dynastieke eenheid te bewaren. De inteelt leidde waarschijnlijk tot de prominente neus van de dynastie, zoals de kinnebak het kenmerk van het huis Habsburg werd.

1. Cato scheurt zijn borstwond open met een laatste blik op Plato's *Phaedo*.

Tussen al de militaire activiteit maakte Caesar nog tijd om de *Rapporten over de burgeroorlog* te schrijven in de 'objectiverende' derde persoon, net zoals hij eerder (-58 tot -51) in de *Commentarii de bello Gallico* had gedaan. Potentaten maken zich door deze taalkundige truc tot instituut: De Gaulle placht over zichzelf te spreken als 'le général'. Ook Poetin heeft er een handje van zichzelf in de derde persoon aan te duiden. Bij zijn terugkeer had de senaat Caesar een triomftocht toegelikt, uit fijngevoeligheid niet om zijn zeges over zijn Romeinse tegenstanders, maar over hun buitenlandse bondgenoten. Bij deze zegetocht zuchtte het publiek bij het meedragen paneel dat afbeeldde hoe Cato zich als een wild beest openscheurde.

De *triumphus* ging gepaard met 'spelen', waarbij een flink aantal gladiatoren en 400 leeuwen werden verbruikt. In een bassin op het Marsveld werd een zeeslag geënceneerd, en in de Circus Maximus moesten twee legers, elk bestaande uit 2000 krijgsgevangenen, op leven en dood tegen elkaar strijden. Daarbij werden 200 paarden en 20 olifanten in het strijdperk gebracht. Zowel het schouwspel van geke-

tende vorsten in de triomftocht als de buitensporigheid van de spelen wekte bij het publiek misnoegen. Caesar begon zijn hand te overspelen.

Het jaar daarop, -45, versloeg hij de laatste aanhangers van Pompeius in Spanje bij Munda, in de buurt van Cordoba. Het was een hachelijke overwinning geweest. Beslissend was dat Caesar zelf zonder zijn helm als herkenningsteken het schild van een soldaat greep en zijn troepen voorging nadat hij tot zijn officieren had gezegd: 'Dit zal voor mij het eind zijn van het leven en voor jullie van de veldtochten.' Hij naderde de vijand tot op 30 meter. Wel 200 werpsperen werden op hem afgevuurd, die hij ontweek of op zijn schild opving. Toen scharden de onderofficieren zich naast hem. Zulk spelen met het leven was typisch Caesar, die blind vertrouwen had in zijn *Fortuna*. Geloof in een voorzienigheid is een algemene karaktertrek van tirannen.

Over deze laatste fase van de burgeroorlog en over de gevechten in Egypte en de strijd tegen Cato, de Alexandrijnse en Afrikaanse oorlogen, schreef Caesar zelf geen rapporten. Dat deden wel onbekenden uit zijn directe omgeving, met meer of minder trefzekere pen. In het bijzonder de *Commentarii de bello Hispaniensi* zijn door een menging van laag Latijn en literaire elementen een merkwaardig onbeholpen werk.* Wel vond Caesar bij al zijn hectische bezigheid de tijd om te reageren op het lofschrift dat Cicero aan Cato als heroïsche verdediger van de republikeinse vrijheid had gewijd. De titel is veelzeggend: *Anticato*. Echte multitasker als hij was, had hij eerder, toen hij de Alpen overstak om zich weer bij zijn troepen in Gallië te voegen, een taalkundig werk geschreven, *Over analogie*. Tijdens de laatste Spaanse campagne, die uitliep op de Slag bij Munda, schreef hij het gedicht *De tocht*.³

Bij zijn terugkeer in Rome werd Caesar overstelt met nog meer eerbewijzen, die samen met zijn beschikkingen onlustgevoelens wekten.

* Ik heb er mijn eerste in een vaktijdschrift gepubliceerde artikel aan gewijd: 'The Caesar of the Bellum Hispaniense', *Mnemosyne* 27.2 (1974). 123-138.

DE TIRANNIE VERDRIJVEN ALS BURGERPLICHT

Was Brutus een held of een verrader? Een eeuwenoud vraagstuk dat in verschillende tijden en leerscholen een ander antwoord krijgt. Hoe dan ook is de moord op de tiran Caesar een motief dat niet meer weg te denken is uit de westerse cultuur.

Na een stap terug in de Griekse geschiedenis, doorloopt Anton van Hooff de eeuwen na Caesar op zoek naar de 'zuivere' tirannenmoord in de westerse geschiedenis. Wat maakt een tiran en wat maakt een moord tirannenmoord? Hoe zou de wereld eruit hebben gezien als een aanslag op Hitler succesvol was geweest? Van Hooff behandelt concrete gevallen en aanslagen en wisselt deze af met beschouwingen van tijdsgenoten en hemzelf. Daarnaast bespreekt hij koningsmoorden en politieke moorden uit de moderne tijd.

Dit doet de auteur in zijn bekende vlot geschreven proza en ontsluit met zijn kennis van zaken een onderdeel van de geschiedenis dat al eeuwen stof doet opwerpen: is tirannicide moreel verwerpelijk en toch ideologisch te rechtvaardigen?

Anton van Hooff (1943) was tot 2008 hoofddocent klassieke geschiedenis aan de Universiteit Nijmegen. Hij schrijft naast boeken ook voor diverse kranten en tijdschriften en geeft lezingen over onderwerpen uit de klassieke geschiedenis. Van hem verschenen eerder *Het plakkaat van verlatinge* en *Klassieke liefde*.

'Iedereen kan zich van vroeger die ene leraar herinneren die zo mooi kon vertellen. Van Hooff is die leraar.'

– Trouw over Klassiek

Uitgeverij Omniboek

NUR 680

ISBN 978-9401917902

9 789401 917902

www.omniboek.nl